

УДК 28-1:141.336:39](477,75)

Куцан О. В.

ПОХОДЖЕННЯ ТА ІСТОРІЯ ФУТУВВА

Матеріал присвячено футувва (ремісничо-релігійному братству), що була поширена на Близькому, Середньому Сході та в Криму. Стаття порушує питання щодо необхідності дослідження цього поняття через окреслення проблематики вивчення футувва стосовно Криму та суфізму.

Ключові слова: футувва, ахі, суфізм, ремісничі цехи.

Актуальність статті зумовлюється відсутністю як в Україні, так і за кордоном спеціальних розробок, присвячених зазначеній темі, а також явною недостатністю наявних матеріалів, які мають не системний, а розрізнений характер.

Новизна роботи полягає у тому, що, незважаючи на розробленість питання футувва на матеріалі іноземних дослідників, його дослідження у Криму та в поєднанні з суфізмом є темою, якій ніколи не приділяли увагу вітчизняні або зарубіжні учені. Нині дослідження цієї теми вже набуло не лише традиційно-академічного, а й актуального суспільно-політичного значення, що зумовлене історичним сусідством з мусульманськими країнами й наявністю певної частини населення, передусім у Криму. Сьогодні зростає значення конструктивного діалогу між людьми різної релігійної або етнічної належності, виявлення нових граней співробітництва й консолідації на основі загальнолюдських інтересів. Тому важливо розуміти особливості світобачення кожного з учасників діалогу. Зокрема, ретельного дослідження потребує культура кримськотатарського народу. Це стосується і його побутової сфери, і духовної спадщини. Зокрема, можна виділити релігійне містичне братство та етичний ідеал у суфізмі – поняття «футувва». Це явище посіло значне місце у тогочасній кримськотатарській культурі. Отже, перейдемо до розгляду походження поняття «футувва» та його історичного обґрунтування.

Футувва – це гільдія молодих ремісників та торговців, що представляли «середній клас» населення перських та середньоазіатських міст [12, с. 323]. Ідеали футувва, які можна визначити як духовне «рицарство» та альтруїзм, були дуже близькі маламатійському вченню, прибіч-

никам якого суворо заборонялось вивищуватися над простими смертними чи презирливо ставитися до їхніх недоліків. Згідно з цією установкою, лідери обох рухів закликали своїх послідовників надавати перевагу (ісар) іншим людям, а не собі (незалежно від того, наскільки вони гріховні та порочні) з тим, аби вберегтися від марнославства та самовдоволення. Прибічники обох рухів – маламатійці та футувва – певно, практикували схожі обряди посвяти та іноді носили особливий одяг, хоча цей звичай і не відігравав першочергової ролі серед послідовників маламатійці. Через те, що членами організацій футувва та гільдій ремісників були в основному дрібні торговці та ремісники, їхні лідери навряд чи могли вимагати від своїх послідовників полишити їхні дохідні справи [18]. Як вважав Р. Булліет, ідеал футувва – повністю відданий своїй справі та організації молодий парубок (фата), який «володіє поезією настільки ж майстерно, наскільки й стрільбою з лука», – не зовсім збігався із (маламатійським) уявленням про скромного, відданого братству однодумців подвижника, який невідступно прямує за своїм наставником містичним шляхом. Тим не менше, Р. Булліет не бачив особливого дисонансу між ними, тому, на його думку, вони могли співіснувати, не вступаючи у протиріччя один з одним. У цілому характер взаємного проникнення та впливу цих двох течій лишається неясним [16].

З'явившись у X столітті в областях Хорасана та Нішапура, поняття «футувват» означало «перевагу іншого над собою, великодушність, рицарство». У словнику значення цього слова пояснюється як «хорообрість», «сміливість» [3, с. 413].

Є дивна схожість між організаціями футувват і суфійськими братствами. Замість «хирки», що

носили послідовники суфійських братств, члени футувват носили «шальвари» (шаровари), замість «тадж», що вдягався на голову, вони носили «шедд» (особливий пояс) [17].

За своєю суттю ідея футувва сягає ще раннього суфізму. Фата означає «молода людина», «доблесний хлопець», благородний і вірний. Коран називав семеро сплячих отроків фітйан (мн. від фата; (18:10)) [9, с. 230]. Халладж використовував цей термін для тих, хто перевершив усіх у своїй абсолютній відданості та вірності договору, у тому числі для Іблїса та Фараона, які залишилися вірні своєму слову. Але в цілому термін асоціювався з Алї ібн Абу Талїбом, судячи з вислову: «Немає іншого фата, окрім Алї, і немає іншого меча, окрім Зу-л-Фїкара» [15].

Термін джаванмард, персидський еквівалент фата, використовується в агіографії для багатьох суфїїв, часто для тих, кого вважали щирими маламатї (той, хто шукає осуду; назва містико-аскетичного руху). Цей зв'язок дуже вірогідний: Судамї, що написав трактат про Маламатїйїа, присвятив трактат також і футувва. У ньому він навів 212 визначення істинного фата. За ним пішов слідом Кушайрі, що присвятив футувва спеціальний розділ свого Рїсала. «Фата – той, хто не має ворогів, кому байдуже, з ким він – зі святим або з невірним. Мухаммад був досконалим фата, бо в Судний день всякий скаже: “я”, а він вимовить: “моя громада”» (21:103) [9, с. 261]. Основна праведна фігура, щодо якої Коран вживає слово «фатан», – це, звичайно ж, пророк Ібрахим.

У Корані розповідається історія про те, як хлопець (фатан) на ім'я Ібрахим, безстрашно повставши проти мерзенності ідолопоклонства, прямо заявив своєму народу про його помилки і розбив усіх ідолів [5, с. 102].

Загалом можна прийняти дефініцію Ібн Арабі, що фата – людина, яка шанує того, хто старший за нього, милостивий до того, хто молодше або нижче його, і надає перевагу тим, хто йому рівня.

Оскільки братство «футувват» складалося з молодих ремісників, одягання шальвар і оперізування шеддом символізувало чистоту почуттів і управління нафсом («тваринна» душа людини) [7, с. 412]. Із самого початку статуту братств футувват називалися футувватнаме. Найранніше футувватнаме, що дійшло до наших днів, належить Сулемї Абу Абдурахману (пом. 1021). У футувватнаме описуються основи братства, його моральні та соціальні принципи, умови вступу до братства.

Член братства мав наслідувати такі принципи, як самовідданість, чесність, настанова інших людей на праведний спосіб життя, скромність і розкаяння в гріхах. Він повинен був уникати пияцтва, перелюбства, брехні, пліток і хитрості [13].

У Анатолії та у Криму футувва поширилася як рух «ахі» (від араб. «мій брат»). У більш тюркизованому варіанті ця назва звучала як «ахілік». У Анатолії та у Криму футувва була радше способом організації ремісничого і економічного життя мусульман. А в середовищі тюркомовних воїнів джихаду – «газі» – вона більше акцентувала увагу на військовій доблесті та героїзмі [8, с. 145].

Обличчя, двері та стіл з їжею у «ахі» мали бути постійно відкриті для людей. «Ахі» мав бути щедрим, без пристрасті до мирського і, якщо у нього було майна більше, ніж на вісімнадцять дирхем, повинен був його роздати. Мав любити науку і людей науки, не повинен був оббивати пороги багатів і людей, наділених владою. Того, хто не слідував встановленим принципам, виключали з братства [14].

З часом поняття «футувва» детальніше розроблялося і поглиблювалося. Воно почало охоплювати такі добродієвості, як щедрість, самовідданість, скромність, цнотливість, відданість, прощення, упокорювання і благочестя [10, с. 205].

Існує також короткий виклад духовного кодексу футувва, що відображається в чотирьох добродієвостях, згаданих Алї:

- прощення, коли є можливість покарати;
- збереження лагідності і м'якості, коли переповнений люття;
- побажання благого власним ворогам;
- перевага інших людей над самим собою, навіть якщо сам маєш потребу.

Рух ахілік отримав в Анатолії благодатний ґрунт для швидкого поширення. У багатьох областях відкрилися завїя (обителі) братства, починаючи з великих міст і до маленьких сіл. Ахілік, окрім економічного життя, іноді брав участь у політичних подїях. Особливо в XIII столїтті, коли сильно впав політичний авторитет держави, помітна роль цього руху в захисті міст від зовнішніх ворогів, у придушенні деяких заколотів [11, с. 140].

У великих містах у кожного братства ахілік був свій центр. У маленьких містах різні професійні групи утворювали єдиний орган управління. У епоху правління Сельджуків в Анатолії братства ахілік вирішували проблеми різних професійних груп і представляли їхні інтереси в державних органах. Також на них лежав обов'язок контролю якості товарів і встановлення цїн. Велике значення надавалося навчанню підмайстрів і підготовці молодих кадрів.

Поширюючись аж до сіл Анатолії, організація ахілік посилилася, поповнивши свої лави державними діячами, ученими і воєначальниками. До кінця XIV столїття ця система набула форми, схожої на сучасні профспїлки. Її політична і громадська сила дещо ослабла. Водночас, відомо, що у виникненні держави Османа вели-

ку роль відіграли члени цього братства. Тесть Османа Газі, шейх Адабдалі та багато інших паш і людей науки, що зробили внесок у зміцнення держави, були послідовниками ахлік. Султан Орхан також мав у братстві ступінь «іхтіяруд-дін», а султан Мурат I був відомий як «шейх братства ахлік».

Братерську любов ал-Хасана ал-Басрі до сучасників (ухувва) та його альтруїзм (ісар) пізні суфії сприйняли як якості, що сприяли досягненню головної мети аскета і містика, – широкого та нічим не замутненого служіння Богу. Вони лягли в основу вчення про духовне «лицарство» (футувва), що в наступні епохи стали відмінною рисою багатьох суфійських братств [4, с. 112].

Більше того, з розширенням Халіфату і стрімким ростом міст, футувва, окрім економічного життя, дедалі активніше почала брати участь і в політичному житті мусульманських міст та усєї держави. У періоди, коли в Халіфаті падав політичний авторитет правлячих династій і державного апарату, що спиралися на армії з чужоземних найманців або рабів, футувва ставала виразником протесту і голосу міської бідноти та незаможних прошарків.

У певний період футувва зближувалася з іншим рухом, відомим як «аййарун» (приблизне значення – «мандрівники»), що складався з представників нижчих прошарків суспільства. У такому об'єднаному форматі футувва і аййарун ставали серйозною силою, з якою влада вже не могла не рахуватися.

Правителі не раз намагалися нейтралізувати їхній протестний потенціал, створюючи для них місця в «шурта» (свого роду міській поліції). Зрідка, як це, наприклад, сталося під час облоги Багдада, уряд озброював їх і довіряв їм захист міста.

Об'єднані сили футувва і аййарун іноді набували настільки великого впливу, що від них починала залежати доля навіть міської адміністрації. Наприклад, в XI і XII ст. у сирійських містах голова (раіс) створеної ними міської міліції час від часу фактично ділив владу з намісником. Таке об'єднання нижчих і середніх прошарків мусульманського суспільства мало тенденцію перетворитися на політичний авангард ісламської умми (громади) [7, с. 441]. І в періоди, коли держава слабшала, воно могла стати реальним чинником влади, як, наприклад, сталося в Багдаді, де аййарун, що також поділяли цінності футувва, тримали у своїх руках кермо влади з 1135 до 1144 р.

У великих містах у кожного братства футувва формувалася власний центр. У епоху правління Сельджуків в Анатолії футувва представляла інтереси різних соціальних і професійних груп у державних органах.

Потенціал футувва використовувався і для забезпечення безпеки усередині самого мусульманського суспільства. Наприклад, у Дамаску футувва успішно протистояла терору ассасинів, в інших регіонах вона допомагала захищати міста, припиняти заворушення і заколоти.

Однією з головних об'єднуючих ідей футувва була ідея *джихаду* (війна «за віру»); боротьба з карнальною душею на Шляху містичного пізнання [7, с. 429] на зовнішніх кордонах мусульманського світу. Ця мусульманська погранична варта і воїни дістали назву газі (воїни за віру). Газі мали відзнаки і були пов'язані присягою халіфові, а їхнім духовним кодексом була футувва.

Газі були, передусім, воїнами, які намагалися триматися чимдалі від влади. Займаючи мірою свого просування нові землі, вони правили на них так само, як і на своїх пограничних ділянках, дуже мало втручаючись в справи місцевого населення, яке навіть почало бачити в них захисників від набігів агресивних сусідів.

Осередками цього руху, що стихійно охоплював місто за містом, ставали ремісничі цехи і майстерні. Футувва, що з'являлись у різних містах, розташованих далеко одне від одного, підтримували між собою міцні та постійні зв'язки.

Рух футувва абсолютно не був відірваним від життя і орієнтованим на відхід тільки в духовну і містичну практику, як це згодом сталося з деякими ісламськими групами. Навпаки, члени футувва відігравали найактивнішу роль у суспільстві, проникаючи в усі його сфери.

Футувва не лише консолідувала молодь, не лише закликала її до відповідності духовному кодексу, а й орієнтувала на освоєння і заняття певним ремеслом. Саме у ремісничому середовищі футувва знайшла собі найпершу професійну нішу і завоювала найміцніші позиції.

Футувва глибоко проникла в середньовічні мусульманські ремісничі цехи і гільдії, пронизала їхню діяльність своїми духовними орієнтирами. Саме з цим аспектом пов'язаний той дивний факт, що мусульманські ремісники рідко підписували свої вироби і твори, оскільки вони свій професіоналізм вважали не власною заслугою, а даром Всевишнього. І своє ремесло ці люди сприймали не як спосіб прославити своє ім'я, а як спосіб прославляння Творця і Вседержителя.

Завдяки активності футувва ремісники Криму, Сирії, Персії, Анатолії та інших регіонів ісламського світу були щільно інтегровані в духовне життя *умми*. Футувва почала упорядковувати стосунки між самими ремісниками, підмайстрами, бригадирами і майстрами в атмосфері духовної теплоти, подібно до стосунків батьків і дітей.

Футувва обстоювала їхні інтереси у протистоянні з класом спроможних власників, вста-

новлювала витрати і відносини між виробником і споживачем на основі попиту і пропозиції, перешкоджаючи даремним витратам. Також на них лежав обов'язок контролю якості товарів і встановлення цін. Велике значення надавалося навчанню підмайстрів і підготовці молодих кадрів.

Асоціації футувва з часом зайняли майже усі ніші мусульманського суспільства – соціально-економічну, політичну, військову, а також охопили велику частину мусульманських регіонів – Ірак, Іран, Сирію, Анатолію, Крим. Вони добилися такого впливу, оскільки виявилися здатні адекватно відповідати на запити усіх соціальних рівнів населення, так само як і різних етнічних груп мусульман [6, с. 56].

Футувва значною мірою виконувала цивілізаторську місію і відіграла велику роль у поширенні ісламу серед населення Індонезійського архіпелагу і Африки на південь від Сахари. У різних регіонах ісламського світу футувва не знищувала і не принижувала етнічні, регіональні, культурні особливості, а навпаки, намагалася ввібрати їх у себе. Тому вона в кожному регіоні набувала своїх специфічних рис.

Футувва з часом внутрішньо поділилась на «течію меча» і «течію слова». Перша з них походила від Алі ібн Абу Таліба, а друга – від Абу Бакра ас-Сіддіка. Сирійська гілка футувва дістала назву «ан-нубуввія», а в Ірані – «джаванмард», що є персидським еквівалентом арабського «фатан» [3, с. 330].

У Азербайджані і Південному Дагестані, де міста були учасниками караванної торгівлі і де контролем і управлінням міст намагалися оволодіти великі власники, торговці й ремісники, організовуються «ортаги» – свого роду об'єднання великих комерційних компаній. Ці торгово-ремісничі асоціації перетворювалися на серйозну внутрішню політичну силу.

Ремісники Дербента, міста в Південному Дагестані, за прикладом найбільших міст Халіфату також були об'єднані в торгово-ремісничі корпорації – гільдії, на чолі яких стояли начальники – раіси. Ці ремісничі гільдії, по суті, профспілки Дербента, в X–XI ст. мали фактичну владу в місті.

Їхній вплив на політичне життя міста був таким величезним, що раіси частенько виступали в ролі противаги самоправству недостатньо чесних і благочестивих правителів, що намагалися узурпувати політичну владу. Існують відомості, що до руху «ахі» належав навіть великий поет Нізамі Гянджеві.

Таким чином, усі ці асоціації футувва, ремісничі гільдії, об'єднання «ахі», загони пограничних воїнів газі поширилися по усьому Халіфату аж до рівня сіл. У деякі періоди історії вони не-

ймовірно посилювались, нарощували свій вплив і поповнювали свої лави вченими, політичними лідерами, великими торговцями, мислителями і військовими.

Попри те, що нашість монголів знищило багдадську футувва, вона й далі існувала в інших регіонах ісламського світу та в різноманітних локальних формах. Особливо стійкою вона виявилася на тюркській території [2, с. 127–128].

Рядові брати-ахі і керівники руху вбачали за свою мету використання можливостей усієї мусульманської общини того або того міста для надання новим її членам необхідної моральної і матеріальної допомоги, у тому числі в забезпеченні житлом, провіантом, в залученні до якогонебудь виду міських занять, а також у захисті від свавілля місцевої влади.

Подібна діяльність цілком влаштувала сельджукську правлячу верхівку, оскільки вона зміцнювала єдність умми, міцність держави і авторитет правителів. Тому багато правителів підтримували як релігійну, так і соціальну активність ахі, демонстрували свій інтерес і повагу до праці ремісників.

Так, за деякими повідомленнями, султан Алауддін Кейкубад I в години дозвілля не лише складав вірші, а й теслярував, лимарював, робив луки, виготовляв ножі. За підтримки сельджукських правителів вплив ахі поширився по всій країні, а саме братство почало становити реальну політичну силу.

Безперечно і те, що настільки потужний рух, що піднявся з глибин мусульманського суспільства і завоював міцні позиції серед політичної еліти Халіфату, не міг не вплинути на сусідні народи і цивілізації. Так воно і сталося, оскільки з часом вплив футувва почав дедалі більше поширюватися і на Європу [1, с. 88].

Принципи молодецької завзятості, героїчного і самовідданого благородства, честі й відваги, з яких виросла футувва, проникаючи в Європу, призводять до появи у християнському світі руху рицарства і рицарських орденів за прикладом асоціацій футувва. Відомо, що рицарські ордени хрестоносців виникли саме у Святій Землі – Палестині.

Тут мусульманські воїни і мусульманське рицарство (фаріси) були об'єднані в духовно-рицарські ордени, пов'язані між собою єдиним кодексом футувва. Звідси цінності та принципи організації футувва, завдяки європейським дворянським сім'ям, які за часів хрестових походів прожили деякий час на Близькому Сході, потрапляють у християнську Європу.

У Європу проникають також і принципи ремісничих та торгових гільдій футувва. Але проникають здебільшого у світській формі і призводять до зародження європейських ремісничих

цехів і торгових гільдій, що стали опорою середземноморських міст-держав.

Політичні позиції футувва, що завжди мали власну думку щодо питань розвитку держави, призводять до зародження в Європі перших зародків альтернативної політичної думки. З часом вони перетворюються на дворянські політичні клуби, з яких виросли старі політичні партії Європи, за прикладом британських.

Активна, а часто протестна й опозиційна участь футувва в громадському і політичному житті Халіфату, дала розуміння європейським мислителям необхідності розвиненого громадянського суспільства як противаги державної влади. Саме з цієї мусульманської основи виріс європейський профспілковий рух та інститути громадянського суспільства, як захисників інтересів і прав різних громадських та професійних груп.

Зародженню у європейському світі і радянській Росії ідей про необхідність створення ідеологічно мотивованих молодіжних організацій, починаючи від руху скаутів і завершуючи піоне-

рами та комсомольцями, віками раніше передував благородніший і чистіший рух мусульманської молоді, що орієнтувалася на цінності єдинобожжя.

Отже, ми бачимо, що футувва і досі залишається важливим елементом мусульманського суспільства, зокрема Криму, і посідає важливу позицію в культурі кримських татар. Однак останні дослідження засвідчують зміни у релігійній свідомості кримських татар, і це чітко простежується на ставленні до надбань мусульманської цивілізації, таких як етичний рух футувва. Він вже не об'єднує ремісників Криму, але залишається невід'ємною складовою кримськотатарської історії. Звичайно, обсяг матеріалу не дає можливості дослідити це явище культури детально, втім, ми і не ставили перед собою такого завдання. Важливо було продемонструвати, що таке явище мало місце в тогочасній кримськотатарській культурі та потребує ретельного вивчення. І ми бачимо, що проблематика футувва є актуальною для науковців.

Література

1. Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию / [ответ. Баскаков Н. А.]. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1953. – 344 с.
2. Араджиони М. А. Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – 576 с.
3. Баранов Х. К. Арабо-русский словарь / Х. К. Баранов. – М. : Издатель Валерий Костин, 2001. – 944 с.
4. Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии / В. Гордлевский. – М. ; Л., 1941. – С. 199.
5. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Г. Э. Грюнебаум.
6. Киришко М. І. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Киришко. – К. : Світогляд, 2005. – 300 с.
7. Кныш А. Д. Мусульманский мистицизм / А. Д. Кныш. – М. ; СПб. : ДИЛЯ, 2004. – 464 с.
8. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки. – СПб., 1875. – Ч. 1. – 249 с.
9. Коран. – М. : Раритет, 1990. – 528 с.
10. Марков Е. Л. Очерки Крыма: Картины крымской жизни, природы и истории / Е. Л. Марков. – Симферополь : Таврия, 1995. – 543 с.
11. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби ; [пер. и ком. Е. В. Бахреского]. – Симферополь : ДАР, 1999. – 144 с.
12. Шimmel А. Мир исламского мистицизма / ; [пер. с англ. Н. И. Пригариной, А. С. Раппопорта]. – М. : Алтейа, Энигма, 2000. – 416 с.
13. Amir al-Hajj Tahir Abdullah the Origin and Meaning of al-Futuwwa [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.sias.org/>. – Title from the screen.
14. Al-Sulami M.-ibn-al-Husayn the Book of Sufi Chivalry Futuwah [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.scribd.com/doc/47167825/32979118-The-Book-of-Sufi-Chivalry-Kitab-al-Futuwwah-by-Muhammad-ibn-al-Husayn-al-Sulami>. – Title from the screen.
15. Al-Tirmidhi The Concept of Sainthood in Early Islamic Mysticism [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.scribd.com/doc/28944726/Al-Tirmidhi-Two-Works-On-Sainthood>. – Title from the screen.
16. Bulliet R. The Patricians of Nishapur / R. Bulliet. – Cambridge, Mass., 1972. – 312 p.
17. Sviri S. Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.scribd.com/doc/42906493/Hakim-Tirmidhi-and-the-Malamati-Movement-in-Early-Sufism>. – Title from the screen.
18. Honnerkamp K. A Sufi Itinerary of Tenth Century [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.scribd.com/doc/54079440/42838637-a-Sufi-Itinerary-of-Tenth-Century-Nishapur-by-Dr-Kenneth-Honnerkamp>. – Title from the screen.

O. Kutsan

ORIGIN AND HISTORY OF FUTUWWA

This study is devoted to futuwwa (trade religious movement) that located on territory of Near, Far East and Crimean peninsula. The article is raised a point about necessity studding of this conception and problems of researching futuwwa conformably to Crimea and Sufism.

Keywords: futuwwa, ahi, trade corporations.

Матеріал надійшов 02.11.2012